

vin onomasztikai kutatások⁴ egy részterületének legfőbb eredményeit kísérelte meg összegezni.⁵

ZAICZ GÁBOR

D) Tulajdonnevek és nyelvtörténet

Az Érdy Kódex tulajdonneveinek tanulságaiból

Az Érdy Kódex magyar vonatkozású tulajdonneveinek egy csoportját, a földrajzi neveket 1974-ben megjelent tanulmányomban ismertettem (Földrajzi nevek az Érdy Kódexből. NéprNyelvtud. XVII–XVIII, 221–9). A kódex tulajdonneveinek további elemzése későbbi tanulmányok tárgya lesz. A szerteágazó témából e helyen csupán néhány kérdéskört kívánok vázolni.

A 16. sz. elejének beszélt nyelvét is tükröző Érdy Kódex kiapadhatatlan forrás a hang-, alak- és mondat történet, a jelentéstörténet, a stílustörténet számára; ugyanakkor gazdag tárháza az ókori és a középkori tulajdonneveknek is (l. DIENES, A Karthausi Névtelen javításainak rendszere és tanulságai. NytudÉrt. 104. sz. 277–87; Az Érdy Kódex és a Jordánszky Kódex kéziratai összehasonlításának tanulságaiból. MNy. LXXVII, 315–9; A Jordánszky Kódex eredetéről. MNy. LXXVIII, 440–53; A művészi prózai nyelv néhány sajátossága az Érdy Kódexben. Kézirat). – Ezek az adatok fontos bizonyítékai lehetnek többek között számos szóföldrajzi etimológia hitelességének. Ugyanakkor a kódex megbízhatóan mutatja több magyar földrajzi név és személynév korabeli hangalakját is. (Pl. *Géza*: Gyeyſſa, ejtsd: Gyejsa; *Gizella*: Keefſla, ejtsd: Késla; *Imre*: Imreh, Imröh. – Vö. KÁLMÁN BÉLA, A nevek világa 36, 28, 80.) – Számos adat szemlélteti azt is, hogy a 16. sz. eleji nyelvhasználatban mely esetekben, illetőleg milyen gyakorisággal jelentette a népnév az országnevet is. Pl. *Franciában* = Franciaországba, -ban; *Magyarrá* = Magyarországra; *Magyari* = magyarországi.

A kódex tulajdonneveinek legnagyobb részét azonban, mint bizonyító adatokat, eddig még kézikönyveink sem hasznosították (FNESz.; TESz.). Ezek az adatok pedig gyakran összekötő láncszemet jelentenének az idézetek sorában olyan esetekben, amikor pl. a kézikönyvek a példákat csak az oklevelekből, illetőleg ezek után csak a 16. sz. végéről, esetleg a 17–18. sz.-ból hozzák. (Pl. Diósgyőr, Esztergom, Kalocsa, Kanizsa, Karintia, Kelenföld, Lád, Lápos, Mogyoród, Nyitra, Rákos, Sáros-

⁴Vö. A. P. FEOPTYISZTOV, Projekt programmi po izucsenyiju mordovszkoj onomasztyiki. Voproszi finno-ugorszkogo jazikoznanyija. Grammatyika i lekszikologija. Moskva, 1964. 213–9; I. SZ. BUZAKOV, [Mordovszkaja] Onomasztyika. In: Finno-ugro-vegyenyie v Mordovszkoj ASZSZR. Szerk. D. T. NAGYKIN. Szaranszk, 1970. 18–9; D. V. CIGANKIN–R. A. ALESKINA, Bibliografija po onomasztyike. Voproszi morfologii erzjanszkij i moksanszkij gyialektov. Szaranszk, 1977., 87–98. [Folytatása:] Finno-ugrisztyika. Mezvuzovszkij tyematicszkij szbornyik naucsnih trudov. Vipuszk 2. Szaranszk, 1979. 161–71; stb.

⁵Előadásom kéziratát kérésemre elolvasta Hajdú Mihály, S. Hátori Antónia és Keresztes László kollégám. Értékes névtani, grammatikai, ill. mordvinisztikai észrevételeikért ezúton is fogadják köszönetemet.

patak, Siklós, Szombathely, Temesköz, Ungvár eseteiben.) — Az ÉrdyK. adatai sok esetben alaposabban megvilágítanak a szó fejlődésének menetét, mivel világosan mutatják a szó hangtörténeti, illetőleg jelentéstörténeti fejlődésének egy-egy mozzanatát; olykor a földrajzinévtípus használatának gyakoriságát is pontosítanak. Mindezekre csupán néhány kiragadott példa: Szerepel a kézikönyvben a *Somogyság* földrajzi név (FNESz. 578), de nincsen *Erdélyiség* és *Zalaság*. Nyilvánvalóan léteztek pedig ez utóbbi elnevezések is: mindkettő megvan az ÉrdyK-ben. — A kézikönyv a *Kerlés* földrajzi név fejlődéstörténetének egyik állomásaként jelöli meg a *kyryeleis* hangalakot (FNESz. 330). Példát azonban erre nem hoz, a szót nem szerepelteti magyar szövegkörnyezetben. Az ÉrdyK-ben pedig megvan a magyarok által használt névalak: a *kyryeleis hegy* jelzős szerkezetben a *hegy* alaptag jelzőjeként található meg a szó (398b). — A *Meszes* címszó alatt egyik kézikönyv sem idéz magyar nyelvű jelzős szerkezetet; csupán latin és román szövegkörnyezetben, illetőleg jelzős szerkezet egyik tagjaként találunk nyelvtörténeti példát a melléknévből tulajdonnévvé vált szóra (FNESz. 419; TESz. II, 906). A névalak magyar nyelvű használatát viszont jól mutatja az ÉrdyK. *mezes kapwyan* = *meszes kapuján* birtokos jelzős szerkezete (398b).

Ez a földrajzi név érthetetlen módon hiányzik a Magyar Hírmondó sorozatban 1985-ben megjelent „A néma barát megszólal” c. kiadványból is (Magvető Bp.). E helyen jegyzem meg: Igen örömdetes, hogy az érdeklődő olvasóközönség szép kiállítású kötetben ismerkedhetik meg a Karthausi Névtelen válogatott íásaival. Utalnom kell azonban arra, hogy a kötetben gyakoriak a hang-, alak-, jelentés- és mondattani jellegű téves átírások. Ezek a hibás olvasatok — az eredeti szöveggel összehasonlítva — helyenként komoly jelentésbeli különbségek forrásai, másutt a szövegösszefüggés és a szövegérthetőség rovására mennek. A félrevezető nyelvi alakok következtében pedig az olvasó számos esetben nem kap valóságos képet a 16. sz. magyar nyelvállapotáról, nyelvhasználatáról. Ha egy kiadvány egy középkori szövegnek megközelítően mai olvasatát kívánja adni, az átírás során semmiképpen nem hagyhatók figyelmen kívül a nyelvtörténeti kutatások eddigi megállapításai. Ez szükséges olyan szövegválogatás esetében is, mint a szóban forgó munka, amelyik ugyanis nem tudományos kutatás céljaira készül, hanem ismeretterjesztési céllal a nagyközönség számára.

Meg kell jegyeznem azt is: téves átírásokkal a Jordánszky Kódexnek a facsimile kiadás mellett megjelent mai olvasatában is találkozhatunk (Helikon, 1984.). E helyen két példát emelek ki „A néma barát megszólal” c. kiadványnak a tulajdonnevek köréből való hibás nyelvi alakjai közül. A kunok betörését leíró részben egy mondat megcsonkítva található. A szöveg így olvasható a kódexben: *Annak wtanna az kwnok erdeel felöl mezes kapwyan meg be ytenek es mynd az Nyrfegót Byharyg ffel dwlaak...s.* Az átírásban kimaradt a mondatból a *mezes kapwyan meg be ytenek* szövegrész (349. l.). Ily módon itt sem került az olvasók elé — s ezzel együtt a köztudatba — a „*meszes kapuján*” magyar névalak. — Az átírás során helyenként szemmel látható nehézséget okoztak a jelöletlen tárgy és a -t helyhatározóragos szóalakok. Egy helyen a -t helyhatározó ragnak a -t tárgyraggal történő felcseréléséből az a jelentésbeli hiba következett, hogy a *Taxon-t* határozóragos helynévből a szövegben -t tárgyragos személynév lett. A *mint* hasonlítószó önkényes beiktatásával pedig a szövegegység további torzítást szenvedett. Az eredeti mondat ez: *temeteek el ewtet taxont* (= Taksonyban) *az alffeldön* (ti.

Leventét. 396b). A hibás átírás pedig ez: *temeték el ötet, mint Takson, az Alföldön*,... (345. l.). A *Taxon* szó mint helynév egyébként kétszer fordul elő az ÉrdyK-ben (l. még 495b). Ezek mellett kétszer szerepel a *Taksony* személynév is, amelyikből ugyanis a földrajzi név keletkezett (495b).

A Karthausi Névtelen művében rendkívül gyakori a tulajdonnevek eredetének magyarázata, a szóalak és a jelentés összefüggésének feltárása. Az etimológiák eredetének egy része természetesen kimutatható a számunkra is ismeretes középkori munkákból. A forrás ezek mellett is a scriptor szavaival élve az *orzaghnak reeghy Cronicaia* (394b). A Karthausi Névtelentől közelebből meg nem határozott, számunkra jelenleg ismeretlen krónika mellett a scriptor kétségkívül felhasználta a saját korában még szájhagyományként is létezhető ismeretanyagot, pl. az ország királyainak élettörténetéről, temetkezési helyéről, vagy a középkori magyar történelmi eseményekről. A számos személy- és földrajzinév-magyarázat közül most a *Szekszárd* helynevet emelem ki. A kézikönyvek (TESz. III, 677, 792; FNESz. 602) nem idézik az ÉrdyK. adatát, illetőleg magyarázatát, amely így szól: *De myeert hogy ennen magaes zaar homlokwa vala* (ti. Béla király) *az ew akarattya zerent newezteteek zekzardnak* (398a). A FNESz. idézi Kézai hasonló tartalmú magyarázatát, de nem fogadja el; a TESz. a *sár* szó jelentésváltozatait közölve az eredeti jelentés kérdésében nem foglalt határozottan állást. KÁLMÁN BÉLA viszont egyetért Anonymus magyarázatával mind a *szeg* ~ *szög* 'barna hajú' jelentésére, mind a *sár* 'kopasz, lenyírt hajú ember' jelentésére nézve (A nevek világa 149, 171). KÁLMÁN BÉLA értelmezését támasztja alá, illetőleg egészíti ki az ÉrdyK. A scriptor névetimológiája becses adatként mutatja, hogy Anonymus után ezt a magyarázatot még a 16. századig fenntartották mind az írott források, mind a szájhagyomány.

Egyébként a *kopasz* melléknév is többször előfordul az ÉrdyK.-ben mint tulajdonnév. Mihály fejedelem fiát, *Szár László*-t, három ízben nevezi *Kopasz László*-nak a scriptor (395a, 495b). *Koppány* apjáról, *Tar Zerind*-ről pedig mint *Kopasz Zirind* fejedelemről szól (496a). A KN. egyszer somogyi ispánnak, négy ízben pedig hercegnek nevezi Koppányt, aki ugyanis *erróffen wralkodyk vala mynd egheez Somogfagban és zalaſſagban* (496a). – Mind Anonymus, mind pedig Kézai és a Képes Krónika állításával megegyezően, a scriptor szerint *András, Béla és Levente* apja *Kopasz László* volt, nem pedig *Vazul*. A bizonyító megállapítások a következők: István király *Előwe hywaa azeert az ew rokonsaganak kopaz lazlonak ffyayt, twdnnya yllik Andraſth, Belaat es Leuenteth* (395a); Szent László *meeltan hywattatik annyarol lengyel lazlonak newezween az ew őfynek neweere* (396a); *Bela herczegnek kedeege valanak három ffyay, kettely lett vala lengyel orzagban Geyſa es lazlo kyket ew ees newezót vala az ew reeghy őfynek newókra* (397a); *kopaz lazlonak ydó yartaban leenek három ffyay Andras Bela es leunte* (495b).

A legújabb történelmi kézikönyvek közül BAKAY KORNÉL valószínűbbnek tartja, hogy a három hercegnek *Vazul* volt az apja (A magyar államalapítás. Gondolat, 1978., 49). A Magyarország Története (Akadémiai Kiadó, Bp., 1984. II, 11. ábra) viszont egyértelműen *Vazul*-t tekinti Endre, Béla és Levente apjának. Ugyanakkor BAKAY KORNÉLnak azt a feltevését, amely szerint *Koppány* és *Szár* (Kopasz) *László* egyazon személyek lettek volna, az ÉrdyK. nem támasztja alá. Az egymás után következő történetekből ugyanis egyértelműen kitérünk, hogy a két személynév,

Koppány és *Kopasz László*, két különböző árpád-házi herceget jelöl (395a, 495b, 496a). — Hasonlóképpen két különböző fejedeleme vonatkoznak a *Myhaal* és a *Kopaz Zyrynd* személynevek (495b, 496a). Az ÉrdyK. adatai tehát nem támasztják alá BAKAY KORNÉLnak azt a feltevését sem, hogy a két fejedelem ugyanazon személy lehetett (i. m. 47).

A néhány kiragadott kérdéskör vázlatos ismertetéséből is minden bizonnyal kitűnik, hogy a kódex tulajdonnevei általában, közelebbről pedig a magyar történelmi eseményeket is tárgyaló legendák tulajdonnevei jó adalékok, esetenként bizonyító adatok lehetnek számos nyelvtörténeti vagy történettudományi kérdés elemzésekor.

DIENES ERZSÉBET

Megjegyzések a Várad Regestrum neveinek ortográfiájához

1. A Várad Regestrum a magyar nyelv ómagyar korszakának becses szórvány- emléke. 389 ügy rövid leírását tartalmazza 1208-tól 1235-ig.

2. Ez a XIII. századi jegyzőkönyv azonban csak másolatban maradt ránk: 1550-ben Kolozsvárt Fráter György várad püspök kiadatta Heltai Gáspárral és Hoffgreff Györggyel (RMNy. 87). A VárReg.-ot az 1550. évi kiadás „hű másával együtt” — a szöveget innen használtam — Karácsonyi János és Borovszky Samu 1903-ban időrendbe szedve megjelentette. Vizsgálatom alapvető felvetése: mennyire tükrözi a XIII. századi szöveget a XVI. századi kiadvány. KNIEZSA ISTVÁN (aki ugyan 2 oldalnyi terjedelemben összefoglalja, illetve összehasonlítja a VárReg. hangjelölését a kancelláriai helyesírás egyéb, általa II. korszaknak nevezett okleveles anyagával [Hír-Tört. 33–35 és 37]), ekként nyilatkozik a XVI. századi kiadás megbízhatóságának kérdéséről: „akaratlan modernizálások könnyen lehetnek benne. Mégis egészében általában híven adja vissza az eredeti helyesírást” (i. m. 33).

Most három részletkérdést vetek föl, melyek természetesen nem érintik a nyomdahibák kifejezetten nyomdatechnikai természetű problémáit.

3. a A VárReg. paleográfiájának korszerű vagy korszerűtlen volta nem dönthető el önmagában mint zárt egységben. Az, hogy e nyelvelmék a gy hangokat legtöbbször gy betűkapcsolattal jelöli, csak más, korabeli oklevelek összehasonlító vizsgálatával mérlegelhető. KNIEZSÁnak tehát az a megjegyzése, hogy a gy betűk „talán... nem az eredetiből származó jelek” (i. m. 33), semmiképpen sem fogadható el. Annál is inkább, mert éppen könyve táblázatának korabeli „többi oklevél” címet viselő oszlopában (i. m. 37) hasonlóan gy betűket is találunk. A kérdés tehát további vizsgálatot igényel.

3. b A kolozsvári kiadás 1. ügyesetének három szava *ſ* betűt tartalmaz, melyekből az egyik ismétlődő szó, tehát mindössze két név fordul elő ezzel a jellel: *Thoufſ* (kétszer) és *Veyzſ*. Erről a két szóról KNIEZSA a MNy. XXIV. és XXV. évfolyamában folyamatosan négy részletben közzétett A magyar helyesírás a tatárjárásig c. munkájában egyáltalán nem tesz említést, a Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig c. monográfiájában viszont lábjegyzetben megmagyarázza az „akaratlan modernizálás”-t: „Ilyen kétségtelenül nem az eredetiből származó jel az *ſ* betű”